

1A

Leonid Gorizontow, Hubert Łaskiewicz

Polacy w Imperium Rosyjskim w końcu XVIII i pierwszej połowie XIX wieku

Nowe ziemie i poddani Imperium Rosyjskiego

W latach 1772-1795 rozbiory Rzeczypospolitej zwiększyły liczbę poddanych Imperium Rosyjskiego do 5,5 mln, a jego powierzchnię do 462 tys. km², zdecydowanie przesuwając jego granicę na zachód. W skład imperium Romanowów weszła wielonarodowa i różnorodna pod względem wyznaniowym ludność, zdecydowanie wyróżniająca się, nawet jeśli mowa o liczebnie dominujących w tej grupie Słowianach wschodnich (Białorusinach, Ukraińcach), na tle ludności zamieszkującej gubernie rosyjskie (wielkoruskie). Poddanymi Imperium zostali również Polacy, reprezentowani, przede wszystkim, przez spolonizowaną szlachtę, Żydów, Litwinów i kilka mniejszych grup etnicznych i religijnych, w tym m.in. staroobrzędowców, którzy w okresie wcześniejszym opuścili Rosję. Rozbiory Rzeczypospolitej sprawdziły na Imperium Rosyjskie szereg palących problemów, takich jak kwestia polska i żydowska, stworzyły też wspólną granicę z silnymi europejskimi mocarstwami.

Stanowiąc mniejszość na ziemiach litewsko-białoruskich i ukraińskich, Polacy dominowali na płaszczyźnie ekonomicznej i socjokulturowej. Zamieszkująca tam szlachta, w przeważającej części drobna, wyróżniała się lokalną specyfiką. To właśnie na ziemiach litewsko-białoruskich wykształcił się wyjątkowy rodzaj tożsamości, reprezentowanej chociażby przez Adama Mickiewicza, nazywającego Litwę (nie Litwę etniczną, ale historyczną, związaną z tradycjami Wielkiego Księstwa Litewskiego) swoją ojczyzną.

W pierwszej połowie XIX w. Polacy nie wyobrażali sobie przyszłości swojej państwowości bez przywrócenia wschodniej granicy z 1772 r., co było absolutnie nie do przyjęcia dla współczesnych im Rosjan, którzy w przywróceniu Rosji dawnego dziedzictwa Rusi Kijowskiej widzieli pewien akt sprawiedliwości historycznej. Po stronie rosyjskiej dominowały wyobrażenia nawiązujące do idei jedności trzech narodów (Wielkorusinów, Małorusinów, Białorusinów), po stronie polskiej – wyobrażenia o integralności historyczno-kulturowej Polaków, Litwinów i Rusinów, zjednoczonych pod egidą Polaków, których źródeł należy szukać w czasach Rzeczypospolitej. W rezultacie tego rosyjscy słowianofile odmawiali Polakom (a dokładniej: szlachcie polskiej) prawa przynależności do braci słowiańskiej, a na gruncie polskiej myśli politycznej wyrosła idea mówiąca o niesłowiańskim pochodzeniu Rosjan.

Zarówno rosyjskie, jak i polskie nazwy określające oderwane w wyniku rozbiorów przez Imperium Rosyjskie ziemie, odpowiednio: „gubernie od Polski odzyskane” i „ziemie zabrane”, są nazwami wiele mówiącymi. Począwszy od 1830 r. w obiegu rosyjskim utrwalają się bardziej neutralne określenia ziem: „gubernie zachodnie” lub „Kraj Zachodni”, dzielące się na Kraj Północno-Zachodni ze stolicą w Wilnie (gubernie wileńska, kowieńska, grodzieńska, mińska, witebska i mohylewska) i Kraj Południowo-Zachodni (gubernie kijowska, wołyńska i podolska). W wymienionych miastach gubernialnych znajdowały się rezydencje generałów-gubernatorów. Polski termin „kresy wschodnie” rozpowszechnił się zdecydowanie później – dopiero na początku XIX w. Na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej wpływy polskie wzrastały na ogół wraz z przybliżaniem się do granicy Królestwa Polskiego, a rosyjskie – do guberni moskiewskiej, której forpoczta tradycyjnie pozostawał Smoleńsk.

W 1815 r. w wyniku zwycięstwa nad Napoleonem i postanowień kongresu wiedeńskiego Imperium Rosyjskie włączyło w skład swojego terytorium (za sprawą unii personalnej) Królestwo Polskie ze stolicą w Warszawie – ziemie, w przeważ-

zającej części zamieszkałe przez ludność polską, otrzymały ustrój konstytucyjny i szeroką autonomię, łącznie z dwuizbowym parlamentem (sejm i senat) i własną armią, której wodzem naczelnym został brat cara i ówczesny następca tronu – wielki książę Konstanty Pawłowicz. Tym sposobem wcześniejsza umowa zaborców, dotycząca zachowania *status quo* wobec Polski, została złamana.

Włączenie w skład Imperium Rosyjskiego Królestwa Polskiego znacząco wpłynęło na zmianę w relacjach polsko-rosyjskich i rzutowało na przyszłość państwa rosyjskiego, które miało utrzymać status samodzielnego imperium. Na wzór Królestwa Polskiego Aleksander I (1801-1825) zamierzał przeprowadzić reformę administracyjną całego państwa, dzieląc je na kilka wielkich autonomicznych regionów. Jednocześnie nie rezygnował z pomysłu formalnego zjednoczenia Królestwa i guberni zachodnich, na co też liczyli Polacy.

Pierwszym i jedynym Polakiem na stanowisku namiestnika Królestwa Polskiego był generał Józef Zajączek – w przeszłości jakobin polski, dowódca obrony Warszawy w czasie powstania kościuszkowskiego (1794 r.) oraz uczestnik wojen napoleońskich i inwazji na Rosję. Idea wzmocnienia ekonomicznego Królestwa Polskiego związana jest z działalnością jego ministra finansów w latach 20. XIX w., Tadeusza Ksawerego Druckiego Lubeckiego, który ostatecznie, nie opowiadając się za powstaniem listopadowym, przedostał się do Petersburga, gdzie wraz z kilkoma innymi wysoko postawionymi Polakami, którzy zdecydowali się dochować wierności carowi, został członkiem Rady Państwowej Imperium Rosyjskiego.

Okres od roku 1815 do lat 30. XIX w. był szczególnym etapem w historii relacji polsko-rosyjskich. W środowisku elity polskiej rozpowszechniły się idee słowiańskie, coraz większą popularnością zaczęła cieszyć się postać Aleksandra I. (**Źródło nr 1:** L. Moroz-Grzelak, *Bracia Słowianie*). Wyrażano nadzieję, że Polacy poskromią Rosję dzięki swojej kulturze, podobnie jak niegdyś podbici Grecy wywarli silny wpływ na rzymskich najeźdźców. I rzeczywiście, kultura polska znów stawała się popularna w Rosji. W stolicy Imperium – Petersburgu – sformowało się liczne skupisko Polonii, czego w tym samym czasie nie można było powiedzieć o rosyjskiej obecności w Warszawie, reprezentowanej prawie wyłącznie przez wojskowych. Dominacja kultury polskiej utrzymywała się, a nawet umacniała na przeważającym terytorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, którego kuratorem w latach 1803-1821 był Adam Czartoryski (1770-1861) – jeden z „przyjaciół z młodości” następcy tronu, Aleksandra Pawłowicza, i minister spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego po jego koronacji (jedeny taki precedens w historii przedrewolucyjnej Rosji, kiedy to Polak został ministrem). Ostatecznie Czartoryski wszedł w skład dowództwa powstania listopadowego, po którego klęsce przez kolejne trzy dekady był przywódcą konserwatywnego skrzydła polskiej emigracji, gdzie obwołany został „królem *de facto*”.

Z drugiej strony, w społeczeństwie polskim narastało niezadowolenie wskutek łamania przez władze rosyjskie konstytucji z 1815 r. i przypadków samowoli wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza. Z kolei w społeczeństwie rosyjskim uczestnicy wojny lat 1812-1814 wyrażali swoje rozczarowanie przywilejami, jakimi cieszyli się walczący z Rosją Polacy. Tubą tych nastrojów został najwybitniejszy rosyjski historyk Mikołaj Karamzin (1766-1826). Głosy te słyszane były również w środowisku patriotycznie nastawionych dekabrystów, chociaż tym ostatnim nie przeszkadzało

to w nawiązywaniu kontaktów z polskimi organizacjami o charakterze konspiracyjnym. (**Źródło nr 2:** Kontakty Towarzystwa Patriotycznego z dekabrystami).

Szlachta i chłopi w polityce socjalnej Imperium Rosyjskiego

Do końca XVIII w. Rosja zdobyła ogromne doświadczenie w kwestii integracji nowych ziem we wspólną przestrzeń państwową, a podstawową metodą, którą stosowała w tymże celu, było włączanie elit lokalnych do życia elit Imperium oraz zachowanie określonej specyfiki lokalnej. Włączenie wszystkich przedstawicieli szlachty polskiej do kręgu elity rosyjskiej pociągało jednak za sobą konsekwencje w postaci zdecydowanego zwiększenia liczebności w Imperium Rosyjskim tzw. stanu pierwszego: udział szlachty wśród ludności Rzeczypospolitej był nadzwyczaj wysoki – co więcej, w jej szeregach zdecydowanie przeważała gołota i szlachta drobna, posiadająca jednak wysoce rozwiniętą świadomość stanową. Na drugim biegunie znaleźli się gospodarze wielkich latyfundiów, których przeważająca część mieściła się w guberniach zachodnich. To właśnie szlachta była nosicielem ideałów narodowo-państwowych i stanowiła bazę społeczną walki o niepodległość.

Tak w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej, jak i w Rosji przełomu XVIII i XIX w. zaczęto stosować środki wykluczające nieposiadających ziemi szlachciców ze stanu pierwszego. Trwająca w Imperium Rosyjskim w latach 30.-50. XIX w. tzw. „weryfikacja szlachectwa” (inaczej: „legitymacja szlachectwa”) wpisywała się w tę tendencję, jednak jej zakres i szczególnie radykalizm związane były z reakcją na walkę Polaków o odzyskanie niepodległości. Od osób pretendujących do stanu szlacheckiego wymagano przedstawienia dokumentów poświadczających nobilitację i posiadanie majątku ziemskiego obrabianego przez chłopów.

Szlachta rosyjska, od której Piotr I bezwzględnie wymagał pełnienia służby państwowej, w drugiej połowie XVIII w. przeżywała swój „złoty wiek”, upamiętniony *Manifestem w sprawie wolności szlachty* (1761 r.) i *Gramotą szlachecką Katarzyny II* (1785 r.). Za panowania Mikołaja I (1825-1855) szlachta doświadczyła nasilenia nacisku ze strony państwa, do czego szlachta dawnych ziem Rzeczypospolitej była najmniej przygotowana.

Od końca XVIII w. władza coraz częściej ingerowała w relacje między ziemianinem a chłopem. Pierwsze próby zniesienia prawa pańszczyźnianego przez Aleksandra I objęły obszar kresów Imperium – rosyjskich guberni nadbałtyckich (Pribałtika). Wprowadzona w drugiej połowie lat 40. XIX w. na terytorium Ukrainy Prawobrzeżnej (gubernie kijowska, wołyńska, podolska) reforma inwentarzo- wa pozbawiała ziemianina możliwości zmniejszenia obrabianego przez chłopów przydziału ziemi i zwiększania nałożonych na nich powinności. Analogiczne ograniczenia wprowadzono w Królestwie Polskim, na którego terytorium zależność osobista chłopów od właściciela ziemi została zniesiona już w epoce napoleońskiej. Do podobnej decyzji doprowadziła „rzeź galicyjska” z 1846 r., kiedy to w czasie powstania chłopskiego na ziemiach polskich Cesarstwa Austriackiego pozbawiono życia setki ziemian.

Do połowy XIX w. pańszczyzna na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej, z wyjątkiem guberni zachodnich, już nie istniała. Utrzymany w Królestwie Polskim po likwidacji Księstwa Warszawskiego burżuazyjny Kodeks Napoleona zagwaran-

tował koncentrację całej własności ziemskiej w rękach ziemian, chłopstwo natomiast dzierżawiło ziemię, wypłacając czynsz lub odpracowując pańszczyznę. Ta „wolność” postawiła polskie chłopstwo w trudnej sytuacji. Ziemianie Królestwa Polskiego, których liderem w latach 40. i 50. XIX w. był hrabia Andrzej Zamoyski (1800-1874), uznawali taki porządek rzeczy za optymalny i za każdym razem starali się nie dopuszczać do ingerencji państwa w ich relacje z chłopstwem. Tego typu model rozwiązania problemu agrarnego wydawał się również niezwykle atrakcyjny dla ziemian z guberni zachodnich.

Na ziemiach ukraińskich i litewsko-białoruskich relacje między polskimi ziemianami a chłopami dodatkowo komplikowały się wskutek różnic religijnych i/lub językowych, a także z powodu nadal żywej pamięci o wydarzeniach z przeszłości. Szczególnie niepewnie czuli się Polacy na ziemiach ukraińskich, będących wielokrotnie w przeszłości areną krwawych konfliktów. Swoje bezpieczeństwo Polacy wiązali z aparatem wojenno-policyjnym Imperium i stale zwracali się do niego o pomoc w rozwiązywaniu konfliktów: władze rosyjskie wystrzegały się eksperymentu, na który zdecydowali się urzędnicy austriaccy, podsycający w czasie „rzezi galicyjskiej” nienawiść chłopów względem swoich panów. W tymże okresie pomostem między tymi dwiema warstwami społecznymi były Kościół greckokatolicki, znajomość wśród szlachty „chłopskich” języków i różne paternalistyczne strategie, stosowane w celu złagodzenia antagonizmów między dworem a wsią.

Wyraźny dystans społeczny i kulturowy między elitą i masami chłopskimi miał miejsce zarówno w środowisku polskim, jak i rosyjskim. Niemniej jednak wielu Rosjan podkreślało całkowitą wzajemną obcość szlachty i chłopstwa, a także skrajnie brutalny stosunek polskiego pana do swojego chłopca. Polacy z kolei byli na ogół przekonani, że zdecydowanie gorzej żyje się chłopu rosyjskiemu. W pierwszej połowie XIX w. polskie chłopstwo, trwale wiążąc polskość z pańszczyzną, indyferentnie odnosiło się do idei przywrócenia polskiej państwowości. W odróżnieniu od Czechów i szeregu innych narodów słowiańskich, które dawno utraciły swoją niepodległość, Polacy nie potrzebowali wskrzeszenia poczucia swojej przynależności i tożsamości narodowej. Niemniej jednak niepowodzenia walki o niepodległość zmuszały do szukania nowych dróg rozszerzenia społecznej podstawy ruchu, co skuteczniej realizowano w stosunku do mieszczaństwa aniżeli chłopstwa. Jednocześnie dochodziło do radykalizacji programu socjalnego polskiego ruchu narodowego, całkiem, jednak, niekonsekwentnej z powodu lęku przed zrażeniem do niego bogatej szlachty.

Formowanie narodu polskiego, który łączyć miał w sobie wszystkie grupy społeczne, utrudniały nie tylko nierozwinięta świadomość narodu polskiego chłopstwa i uwięzienie narodu w granicach trzech państw zaborczych, ale także dosyć niewielka reprezentacja polskiego społeczeństwa wśród przedstawicieli takich zawodów, jak: kupcy, rzemieślnicy, przemysłowcy i robotnicy. Wymienione nisze zawodowe były zajmowane tradycyjnie przez Żydów. Za sprawą aktywnego udziału Niemców i przy wykorzystaniu szerokiego rynku Imperium Rosyjskiego możliwy stał się rozkwit przemysłowy Łodzi, którego początki datuje się na lata 40. XIX w. W tej sytuacji niezwykle ważną rolę odegrało formowanie się wymykającej się wszelkim społecznym podziałom warstwy inteligencji.

Wybory życiowe Polaków i relacje polsko-rosyjskie

Najważniejsze momenty polskiej walki o odrodzenie państwowości związane są z powstaniem kościuszkowskim (1794 r.), wojną 1812 r., powstaniem listopadowym (w tradycji rosyjskiej znanym jako powstanie lat 1830-1831) i powstaniem styczniowym (w tradycji rosyjskiej – powstaniem 1863-1864 r.). W przerwach między nimi rozwijały swoją działalność liczne organizacje konspiracyjne.

Po klęsce dekabrystów w 1825 r. to właśnie Polacy na przestrzeni trzech dziesięcioleci byli uznawani w Imperium Rosyjskim za najliczniejszych i najbardziej nieustępliwych bojowników walczących z reżimem carskim. Z tym też należy wiązać zwiększenie zainteresowania polskim ruchem niepodległościowym porównywalnie niezbyt licznych rewolucjonistów rosyjskich, przede wszystkim Aleksandra Hercena (1812-1870) i Michaiła Bakunina (1814-1876), ściśle współpracujących z Polakami na emigracji. Hercen krytykował jednak swoich polskich sojuszników za zbyt umiarkowany program socjalny i roszczenia względem ziem ukraińskich i litewsko-białoruskich, których mieszkańcy, w jego opinii, powinni sami decydować o swoim losie. Przytłaczająca większość współczesnych Hercenowi Rosjan uznawała Małorusinów (Ukraińców) i Białorusinów za nieodłączną część narodu rosyjskiego, która ze strony Rzeczypospolitej doświadcza ucisków o charakterze społecznym, narodowym i religijnym. Sytuacja Polaków w Imperium Rosyjskim oceniana była w różny sposób, zarówno w społeczeństwie, jak i w kręgach rządzących. (Źródło nr 3: J. Rostopczyzna, *Małżeństwo pod przymusem*; Źródło nr 4: I. Niewierowski, *Baron i jego żona*; Źródło nr 5: P. Wałujew, *Dziennik ministra spraw wewnętrznych*).

Zdecydowanie nie wszyscy polscy poddani Imperium Rosyjskiego byli zaangażowani w zmagania przeciwko istnjącemu porządkowi i tym aktywniej stawali się z nim walczyć. Długie lata w granicach Imperium sprzyjały adaptacji. Już w końcu XVIII w. Polacy, w tym przedstawiciele arystokracji, chcąc zrobić karierę, kierowali się na Wschód. (Źródło nr 6: A. Czartoryski, *Pamiętniki*). Zjawisko to było szczególnie dostrzegalne wśród biednej szlachty, nieznajdującej dla siebie miejsca ani zajęcia w ojczyźnie. W omawianym okresie proces modernizacji nie doprowadził jeszcze do wykształcenia się pojemnego rynku pracy nawet w Królestwie Polskim – jednym z przodujących pod względem gospodarczym regionów Imperium. Możliwość zapewnienia sobie materialnego utrzymania i zabezpieczenia przed społeczną degradacją gwarantowała wówczas przede wszystkim służba państwowa. W rezultacie tego w wojnie krymskiej lat 1853-1856 Polacy zarówno walczyli po stronie przeciwników Rosji (znane są pojedyncze przykłady przechodzenia Polaków na islam w Imperium Osmańskim), jak i – znacznie częściej – brali udział w walkach w mundurach rosyjskich. Na rosyjskiej prowincji brakowało osób wykształconych, co powodowało zwiększenie zapotrzebowania nawet na polskich zesłanych. (Źródło nr 7: A. Giller, *Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberyi*). Polaków przyciągała również działalność gospodarcza.

Rusyfikacja zachodnich krańców Imperium charakteryzowała się swego rodzaju labilnością i nieregularnością, zarówno w odniesieniu do czasu, jak i terytorium, który obejmowała, będąc jednocześnie zależną od wielu czynników: ogólnego kierunku politycznego, specyfiki tego lub innego regionu, poglądów i zapatrywań konkretnych wysoko postawionych administratorów. Po klęsce powstania listopadowego dziesiątki tysięcy Polaków zesłano lub skierowano do służby państwowej.

Czynnikiem wywołującym coraz to nowe konflikty w relacjach polsko-rosyjskich była działalność polskiej emigracji, która usiłowała wpływać na opinię publiczną i kierunek polityki zagranicznej krajów zachodnich. Na dawnym terytorium Rzeczypospolitej stacjonowała potężna armia pod dowództwem namiestnika Królestwa Polskiego w latach 1832-1856 – Iwana Paskiewicza (1782-1856), cieszącego się pełnym zaufaniem Mikołaja I. Choć, co prawda, w 1833 r. powstaje Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie, to zamknięte zostają pozostałe szkoły wyższe – Uniwersytet Wileński i Uniwersytet Warszawski, a także Liceum Krzemienieckie. W latach 30. i 40. XIX w. na ziemiach białoruskich i ukraińskich dochodzi do likwidacji unii kościelnej, w konsekwencji czego wielu grekokatolików zmuszonych jest do przejścia na prawosławie. Zniesione zostają Statuty litewskie, od dawien dawna stanowiące podstawę systemu prawnego.

Po roku 1831 autonomia Królestwa Polskiego została znacznie ograniczona, jednak wśród urzędników w dalszym ciągu dominowali Polacy, głównie ze względu na znajomość języka polskiego i lokalnego prawa. I to pomimo faktu, że w większości wsparli zakończone niepowodzeniem powstanie listopadowe i w opinii władz rosyjskich wydawali się skrajnie niepewnym elementem. (**Źródło nr 8:** Listy Mikołaja I do I. F. Paskiewicza). Próba wprowadzenia języka rosyjskiego do praktyki administracyjnej zakończyła się niepowodzeniem. Żadne poważne konsekwencje nie towarzyszyły również procederowi polegającemu na „przekładzie” języka polskiego na pismo cyryliczne. Przywrócenie konstytucji i autonomii Królestwa Polskiego pozostawało kluczowym żądaniem części Polaków aż do początków XX w.

Mikołaj I uznawał naukę i służbę Polaków w Rosji za najlepszy sposób ich „naprawienia” w duchu lojalności politycznej. (**Źródło nr 9:** M. Kutuzow, *Stan państwa w 1841 roku*; **Źródło nr 10:** Z. Feliński, *Pamiętniki*). Znaczną przeszkodą w zbliżeniu Polaków i Rosjan było wprowadzenie regulacji prawnej małżeństw pomiędzy katolikami i prawosławnymi. Według wspomnianej regulacji urodzone w tych związkach dzieci powinny zostać wychowane w wierze prawosławnej. Odstępstwo od tej normy uznawane było jako przestępstwo o charakterze karnym. Aż do XX w. nie udało się znieść tego zapisu ze względu na nieprzejednane stanowisko Cerkwi prawosławnej w Rosji, choć nie mniejszą nieustępliwością w kwestii małżeństw mieszanych wykazywał się również Kościół katolicki. W omawianym okresie władze praktycznie nie ingerowały w stosunki polsko-żydowskie, uznając za pomyślną polonizację Żydów, a nawet przyjęcie przez nich wiary katolickiej, co miało zmniejszać izolację społeczną tej licznej grupy wyznaniowej. Większość Żydów zachowywała jednak wierność wartościom swojej tradycyjnej kultury.

Rosjanie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. byli reprezentowani przede wszystkim przez środowisko wojskowych; wśród rosyjskojęzycznych mieszkańców Królestwa urzędników państwowych było zdecydowanie mniej, pomimo wyrażanych przez Petersburg oczekiwań, że ich liczba wzrośnie po powstaniu listopadowym. Na ziemiach polskich praktycznie nie spotykało się rosyjskich ziemian, chłopów ani przedstawicieli wolnych zawodów. Do czasu wybuchu powstania styczniowego w 1863 r. wspomniana sytuacja nie uległa zmianie także w guberniach ukraińskich i litewsko-białoruskich.

Nacisk ze strony carskiego aparatu władzy, którego nasilenie rejestruje się po wydarzeniach europejskiej Wiosny Ludów (1848-1849 r.), osłabł po śmierci Mi-

kołaja I. Skazani w procesach politycznych Polacy, wraz z dekabrystami, zostają poddani w 1856 r. amnestii.

W latach 60.-80. XX w. w ZSRR i PRL badania nad polskim ruchem narodowyzwoleńczym były problemem priorytetowym w nauce i prowadzono je przy ścisłej współpracy historyków obydwu państw. Istotną rolę odegrały pozytywne opinie na jego temat Marksa, Engelsa i Lenina. Na przykład w swojej pracy *O prawie narodów do samostanowienia* (1914 r.) Lenin pisał, że „póki masy ludowe Rosji i większości krajów słowiańskich spały jeszcze głębokim snem, póki w krajach tych nie było samodzielnych, masowych ruchów demokratycznych, póty szlachecki ruch wyzwolenczy w Polsce nabierał olbrzymiego, pierwszorzędnego znaczenia ze stanowiska demokracji nie tylko ogólnorosyjskiej, nie tylko ogólnosłowiańskiej, lecz i ogólnoeuropejskiej”.

Od lat 90. XX w. w Rosji i w Polsce pojawiają się prace syntetyczne, dotyczące losów dawnych ziem Rzeczypospolitej, które weszły w skład Imperium Rosyjskiego, oraz tzw. kwestii polskiej. Wielu historyków zauważa brak koordynacji między działaniami władz centralnych i lokalnych, brak zasobów ludzkich i finansowych, niezbędnych do realizacji celu, jakim jest integracja. W dalszym ciągu ukazują się prace poświęcone Polakom w Rosji, w tym również polskim zesłaniom.

Zalecana literatura

- Baranowski B., Baranowski K., *Polaków kaukaskie drogi*, Łódź 1985.
- Bazylów L., *Polacy w Petersburgu*, Wrocław [i in.] 1984.
- Beauvois D., *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987.
- Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999.
- Głębocki H., „Diabeł Asmodeusz” w niebieskich binoklach i kraj przyszłości. Hr. Adam Gurowski i Rosja, Kraków 2012.
- Jędrzychowska B., *Polscy zesłańcy na Syberii (1830-1883): działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*, Wrocław 2000.
- Kamiński H., *Rosja i Europa. Polska. Wstęp do badań nad Rosją i Moskalami*, Warszawa 1999.
- Kijas A., *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 2000.
- *Korespondencja Filomatów (1817-1823)*, wybór i oprac. M. Zielińska, Warszawa 1989.
- Kuk L., *Orientacja słowiańska w myśli politycznej Wielkiej Emigracji (do wybuchu wojny krymskiej). Geneza, uwarunkowania, podstawowe koncepcje*, Toruń 1996.
- Nowak A., *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733-1921)*, Kraków 1999.
- Nowiński F., *Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym*, Gdańsk 1995.
- *Polskie ruchy społeczno-polityczne i życie literackie 1832-1855: Studia i materiały*, Wrocław [i in.] 1978-2014.
- Różewicz J., *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918)*, Wrocław [i in.] 1984.
- Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995.

- Śliwowska W., *Historyczne peregrynacje. Szkice z dziejów Polaków i Rosjan w XIX wieku*, Warszawa 2012.
- Walicki A., *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2002.
- Zasztowt L., *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Zernack K., *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, Warszawa 2000.

- Бовуа Д., *Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)*, Москва 2011.
- *Воспоминания из Сибири: Мемуары, очерки, дневниковые записи польских политических ссыльных в Восточную Сибирь первой половины XIX столетия*, публ. Б. С. Шостакович, Иркутск 2009.
- Глушковский П., Ф. В. *Булгарин в русско-польских отношениях первой половины XIX века: эволюция идентичности и политических воззрений*, Санкт-Петербург 2013.
- Горизонтов Л. Е., *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*, Москва 1999.
- Долбилов М., Сталюнас Д., *Обратная уния: Из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840-1873*, Вильнюс 2010.
- Дьяков В. А., Сапаралиев Г. С., *Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане*, Алма-Ата 1971.
- *Западные окраины Российской империи*, ред. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2006.
- *Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней*, ред. Ф. Г. Зуев, В. А. Светлов, С. М. Фалькович, Москва 1993.
- Обушенкова Л. А., *Королевство Польское в 1815-1830 гг.: Экономическое и социальное развитие*, Москва 1979.
- *Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815-1917*, отв. ред. И. С. Миллер, Москва 1976.
- *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815-1830*, отв. ред. С. М. Фалькович, Москва 2010.
- *Польша на путях развития и утверждения капитализма. Конец XVIII – 60-е годы XIX в.*, ред. С. М. Фалькович, Л. А. Обушенкова, Б. Ф. Стахеев, Москва 1984.
- *Поляки в Петербурге в первой половине XIX века*, ред. О. А. Пшецлавский, А. И. Федута, Москва 2010.